

Moss. Fortid. Framtid

Forord

Det er spennende å se for seg de historiske hendelsene som har utspilt seg her i landskapet vi kjenner så godt. I heftet du nå holder i hendene kan du lese om disse begivenhetene, fra mektig kongshistorie, til vikingeættene som manet til strid, pesten som la bygdene øde på 1300-tallet, krigene og industrieventyret som bygde seg opp rundt Morsa og satte Moss på kartet som en moderne og attraktiv småby. Ikke minst kan du lese om hvordan gullsporen, motivet i vårt nye kommunevåpen, endte opp akkurat her.

Jeg blir både ydmyk og takknemmelig for alle generasjoner som har vært med på å forme kommunen vår gjennom jordbruk og industri, men som også har vært viktige bærere av vår felles, nasjonale kulturarv.

Takk til Moss 2020. Takk også til historiker Åsmund Svendsen og illustratør Rune Markhus som har løftet fram Mossehistorien og gjort den både underholdene og lærerik!

Hanne Tollerud

Ordfører

Sporen

Et smekker, klinkbygget drakeskip seiler nordover langs den lave kysten. Den milde augustvinden fra sørvest løfter seg over de lave holmene, tar tak i råseilet og legger det mørke skroget en anelse mot styrbord. På kollene og de lave åsene langs leia ser mannskapet steinhausene, eldgamle grensemerker fra en tid som strekker seg tilbake i fortidens tåke. En gang, heter det, skal mektige høvdingslekter ha hersket i dette landskapet som ligger ned mot den brede fjorden Folden. Landskapet her på østsiden er dansk land, med kong Harald Blåtann fra Jelling som øverste herre.

Skipet styres inn fjorden, som er omkranset av svartor, seilet berges og fartøyet legges i le for vinden bak en liten kulle. Mennene beveger seg opp til storgården på åskammen, kong Haralds gård hvor han har plassert sin betrodde mann til å holde kontroll her i Varna, skipreidet som strekker seg fra Kambo i nord og sørover mot den grunne fjorden med det rike fuglelivet. Det er et stort anlegg

som ligger her med utsikt ut over havet, et tun med småbygninger og langhus. Herfra kontrollerer man fjord og land, vei og kyst. Kongens mann på storgården tar vel imot krigerne fra sør. Han lengter etter å høre nytt fra Harald Blåtann, sin forbundsfelle og overherre. En gave bringes fram, et tegn på kongens gunst, et par gullsporer dekket med et intrikat filigransmønster. Stormannen spenner sporene på. Stolt viser han fram det gylne arbeidet.

Dagen etter står gårdens vakreste hester klare. I spissen for følget rir herren i Varna, kledd med kappe og sporer, forbi sirkelen med steiner som ligger ned mot havneplassen og så østover mot Ryggiof, bygdas gamle hov hvor det står en enkel trekirke. Bygdas frie folk følger ham med blikket. Trelle på markene stopper i arbeidet, retter ryggen og ser opp. Ingen tviler på hvem som har makten i området.

Bare noen få år etter dør kongens mann. For å sikre beskyttelse mot inntrengerne fra nord og vest legges de rike gavene fra kongen i skjul ved en liten bekk som renner ned i et skar mot fjorden. Ingen skal vite hvor skatten ligger. Årene går. Nye stormenn og nye konger tvinger grenselandet inn under nye makter. År etter år renner vannet nedover i bekken og forbi skatten. Der nede i den sandete jorda ligger den skjult, gullsporen fra Jelling-kongen.

Klosteret på åskammen

Tidlig på 1100-tallet bestemte herren i Varna at det skulle bygges en ny kirke ved Ryggiof. Det skulle bli et storverk i stein som kastet glans over ham selv, over kongen og hjembygda. De tjukke murene ble bygd med rød sandstein fra vestsiden av Folden og lokal gråhvit granitt, plassert i et rutemønster. Kirken skulle ligne Den hellige gravs kirke i Jerusalem. Byggherren hadde selv vært der sør. Side om side med kong Sigurd Jorsalfare hadde stormannen fra Varna forsvart Jerusalem mot de vantro sarasenerne.

Også ved den gamle kongsgården var noe i gjære. Samtidig som taket på den nye kirken stod ferdig, en gang i 1170-årene, ble gården gitt i gave til Johannitterordenen. Denne mektige ridderordenen hadde blitt skapt under korstogene i det hellige land. Nå skulle de bygge et kloster

her på østsiden av Folden, det som skulle bli kjent som Værne kloster. Herfra skulle gods og gull samles inn til bruk i krigen mot de vantro.

Varna hadde lenge vært et grenseområde. Gjennom tiden hadde norske og danske konger kjempet om makten i landskapet som ble kalt Viken. Sagnet om trollkongen Skjold i Varna som manet fram storm og ulykker over fiendene på vestsiden av fjorden, var levende. Ikke før var minnet om ett slag forsvunnet, så ble bøndene i Varna igjen vitne til kamp og strid. En sommerdag i 1220-årene barket to flåter med leidangskip sammen ute i fjorden, kong Håkon Håkonssons folk og ribbungene, opprørsflokket fra de dype skogstraktene øst i landet. Ribbungene ble jaget i land på Jeløya, sprang over det lave eidet som bandt halvøya til fastlandet, opp bakkene og over den store fossen som ble skapt der hvor vannet i elva Morsa falt nedover de blankskurte, bratte svabergene. Rett før birkebeinere til kong Håkon tok igjen ribbungene, kom opprørerne seg over broen, som de rev i stykker, før de forsvant inn i de mørke skogene.

Uansett hvem som bestemte, så fantes det noe som var sikkert og stabilt, årets gang og solens bevegelser over himmelhvelvingen. Vinterstid frøs alt til is, jordene ble dekket med snø. Fra skogene på nordsiden av fossen hørte man ulven ule nattestid. Hver vår kom trekkfuglene seilende inn fra sør, slo seg ned i sivet langs kysten og varslet om en ny vekstsesong. Ute på åkrene ble jorda spavendt og kornet sådd. Utover sommeren glitret landskapet i bygg, rug og havre. På solsiden av raet lå gårder med en historie langt tilbake i tid: Lyby og Løken, Evje og Balke, Bjølsen og Gipsund, Gatu og Rør, Dilling og Dramstad. Ute på Jeløya lå den gamle storgården Adalbyr, senere Alby. Fram mot 1300-tallet økte folketallet. I utkanten av bygda ble nye plasser ryddet: Grimsrød og Helgerød, Kubberød og Orkerød, Patterød og Torbjørnsrød, Tollefsrød og Grefsrød, Pålsrød og Øyerød. Langs Vansjø fant folk seg til rette på plasser som Vanem og Gashus, Kolsrød og Endrød. Rundt om i jordbrukslandskapet lå tun etter tun med lave, laftede og tjærebredde stuer, loft i et par etasjer og lagårder med plass til buskap, redskap og vinterfôr.

Så rammet katastrofen bygda, pesten! I løpet av noen måneder på midten av 1300-tallet ble halve bygda revet bort. Tilbake stod øde, mørke stuer som råtnet og falt sammen før de gikk i ett med jorda. Menneskene søkte evig frelse med et nytt alvor. Gods og gårder strømmet inn til brødrene på Værne kloster, som til gjengjeld lovet bønner inn i evigheten. Enhver sjel måtte frelses! Klosteranlegget ble omskapt: En hall i stein ble reist, og et kirkerom med himmelstrebende spisse buer i teglstein bygget. For et syn klosteret i Varna må ha vært på slutten av 1400-tallet!

Med færre folk ble det færre hender til å få unnagjort arbeidet som måtte gjøres. Bøndene i bygda tenkte nytt. Nye metoder ble tatt i bruk for å få det de trengte ut av jorda. Arden ble skiftet ut med plog og harv, langljåen overtok for sigden i skuronna. I bekkefar og småelver bygde bøndene møller for å male kornet.

I 1530-årene ble kirken presset til reform. Kongen så her en mulighet for å øke sin egen makt. Da munkene på Værne viste seg ulydige mot ham i kampen om tronen i 1520-årene, jaget han i 1532 brødrene på flukt, beslagla klosteret og ga det videre til en av sine betrodde menn. Noen tiår senere rykket svenske leiesoldater inn i Norge, herjet i landet her på østsiden av fjorden og etterlot seg klosteranlegget på Værne som en brannruin. I bygda og kirkesognet Rygge levde navnet og godset videre. Klosteret ble til en adelig herregård, hvor Brockenhusen og Akeleyer styrte. Dette var ikke den eneste herregården i området. På nordsiden av Mossesundet lå Kambo, i sør Evje, som en gang etter 1500 ble bygd om til et borganlegg med vollgraver og et hovedhus med flere fløyer.

Mørke og usynlige krefter truet stadig sjelene i bygda. Sommeren 1623 ble det avslørt at fire trollkvinner i Rygge hadde kastet trolldom over folk og fe. Deretter fløy de til Blokksberg som sorte ravner. En etter en ble Anne Holter, Sitru Pedersdatter, Maren Nafstad og Maren fra Moss pint, torturert og dømt til døden ved brenning på bålet. Gudfryktige folk i sognet sørget for at den gamle kirken fikk en ny klokke i 1629. I all framtid skulle dype toner fra tårnet på kirken bære ut over Rygge og fortelle verden at her bodde kristenfolk.

Småbyen ved Mossefossen

Ingen vet sikkert når tettstedet ved Mossefossen ble til, men en ting er sikkert: Det var fossen som skapte grunnlaget for at det ble et tettsted og et bysamfunn på akkurat denne plassen i Rygge sogn. Det var arbeidet med tømmeret som skapte liv på stedet, som fikk navn etter fossen og elva Morsa. Tømmeret ble hogd i skogene inne i landet og fløtet ned Vansjø og Mosseelva. Ved sagbrukene, som allerede på 1500-tallet stod på rekke og rad nedover i fossen, ble stokkene skåret til planker og bord, og lastet inn i kreierter, bøyerter og bysser som tok med seg lasten ut fjorden og

over havet til Danmark og Nederland. Så stor var handelen at Moss fikk en egen toll i 1578. Innerst i Mossesundet ble det satt opp et skipsbyggeri for kongens flåte.

Det var langt til Rygge kirke, mente folk på Moss, som sammen med bøndene på Jeløya og i Vassbygda bygde seg en korsdelt tømmerkirke på stedet. Den ble innviet i 1607, som et anneks til kirken i Rygge. Sør på Ryggelandet vokste det også fram et tettsted, Larkollen. Her ankret skutene opp i vente på gunstig vind på vei ut eller inn fjorden. På Eldøya ble det med tiden et vertshus, et sted som enhver sjømann som seilte i fjorden, kjente godt. Også ved Kurefjorden la hollendere til for å kjøpe tømmer.

Med utgangspunkt i Storebro over Mossefossen gikk tre støvete gater gjennom Moss: En vei gikk opp raet og sørover i Rygge, en vei ned langs havna, over sanden og videre mot fergestedet Tronvik på vestsiden av Jeløya, og en vei ned mot Værla. Det var ikke store stedet, den lille byen mellom fossen og Værla, men såpass stor at det ble talt opp nær 160 bolighus her på midten av 1600-tallet. I lave laftede stuer i bakkene ned mot Mossesundet bodde sagmestre og dagarbeidere, håndverkere og krambodhandlere, vertshusholdere og tjenestefolk. På Værla bodde strandsittere og et par fiskere. Oppe i Berja bodde arbeidsfolk. Ned mot havna og langs det som ble Storgata, lå borgerstandens gårder med uthus, sjøboder og brygger. Det var her makten i småbyen var samlet. Dette var borgerstandens by, en by styrt av menn som hadde rett til å skipe ut det som ble skapt ved fossen og bringe hjem varer fra fremmede byer og land.

Fra 1704 ble det skapt noe helt nytt på nordsiden av Mossefossen, et jernverk. Et brukssamfunn med fagarbeidere og familier ble bygd opp rundt industrianlegget med masovnen og hammeren i sentrum. Flere kom fra utlandet. Det å drive ut jernet fra malmen var et håndverk som ikke hvem som helst mestret. Malmen ble hentet fra gruver i Vestby og på Agder. Bøndene rundt Moss leverte kullet som de hadde laget i kullmiler, som på Kølåbånn nord på Jeløya. På verket ble det støpt jernovner og hamret ut sagblad, spiker og stangjern, men det ble også produsert ammunisjon til bruk for kongens hær og flåte.

Begynnelsen av 1700-tallet var en krigersk tid. Ved Larkollen ble det bygd en liten festning, Fredriksodde, voktende leia langs Ryggekysten. Våren 1716 kom svenske karolinere marsjerende ned Verkgata på Verket og satte seg fast på Moss før de ble jaget bort. Noen uker senere kom

karolinerne tilbake og forskanset seg på torget midt i byen, før de igjen ble drevet bort av kongens menn under ledelse av oberst Vincents Budde. Døde og lemlestedde soldater lå igjen i smugene og langs gatene mellom de lave husene på Moss.

Etter denne krigen fulgte en lang fredstid, preget av arbeid og velstand. Det var nå Moss ble en ordentlig by! I 1719 skrev 15 borgere på ladestedet Moss et brev til kongen i København. Altfor lenge hadde de vært underlagt Fredrikstad, hevdet de. Nå måtte Moss få sin egen byfogd. Kongen mente dette var et fornuftig forslag og ga aller nådigst sitt ja 10. august 1720. Ladestedet Moss ble kjøpstad, en by! Men fortsatt var det noe som manglet: Grensene rundt byen ble gått opp først i 1727, og ikke før 1733 fikk borgerne tollfrihet på linje med andre småbyer langs kysten. Det å bli en ordentlig by var ikke lett! Kongen i København, hvor det meste ble bestemt, hadde mange hensyn å ta.

I 1779 ble en ny og større kirke innviet på Moss, bygd i solid tømmer, høyreist og korsformet med valmet tak dekket med blå, skinnende takstein. Drøyt ti år senere ble Moss skilt ut fra Rygge sogn og fikk sin egen sogneprest. Byen og bygda var nå for alvor skilt ad, som to selvstendige enheter. Sammen med to representanter fra byens borgerstand styrte byfogden byen, inndrev skatter og sørget for at det lille som var av fellesskap, ble ordnet.

Byens borgerstand drømte om det gode livet på landet. Gårdsbruk i Rygge og på Jeløya ble gjort om til lystgårder. Alleer ble plantet og hager anlagt. På Refsnes ble det reist et toetasjes lite slott med greske søyler, på en liten kolle over Torderød ble det bygd et antikt tempel, og i hovedbygningen på jernverket ble det spilt teater med eieren selv i hovedrollen. De frie kvinnene av høy byrd gjorde som de ville i dette landet, ble det fortalt. Landarbeiderne på Jeløya kunne stadig se en kvinne i ridekjole komme i galopp opp bakkene mot Hoppern, fru Sophie Chrystie på vei til Refsnes.

Freden som hadde brakt velstand og vekst til Moss og Rygge, skulle ikke vare. Høsten 1807 røk Danmark-Norge ut i krig med England. Norskekysten ble krigsskueplass, nøden herjet og jernverket ble en våpensmie. På nyåret 1814 ble byens borgere kalt sammen i distriktets kirker: utsendinger til en riksforsamling skulle velges. Samme sommer slo den nyvalgte kongen, Christian Frederik, seg ned i hovedbygningen på jernverket. Ryktene svirret. Skulle det bli krig? En morgen kom svenske

offiserveteraner til byen sørfra, og fra nord alvorlige menn fra Christiania, kongens statsråder. En avtale kom i stand, Mossekonvensjonen. Den skulle redde den nye grunnloven, fortalte noen. Noen dager senere så verksfolket en liten båt med spriseil legge fra land og sette kursen nordover. Kongen reiste fra Moss, soldatene ble dimittert, freden kom og landet gikk inn i en ny tid.

Borgerstanden i småbyen tok godt imot den nye fyrsten, Carl Johan. I den store salen i den nye gården til den mektige Henrich Gerner i enden av Briskebakken ble laks fra Alby og fransk vin satt på bordet. Dunstene fra byens brennerier var likevel ikke til å unngå. Borgerstanden hadde skapt seg en ny næring, spritproduksjon. Med en rekke små og store brennerier rundt om i bakgårdene ble Moss Norges brenneriby for en kort stund. Vekterne i byen hadde sin fulle hyre med å holde orden på kranglete og fordrukne arbeidsfolk som gjorde Konggata utrygg.

Men troen på Guds ord hadde større makt for mange folk, særlig når det ble formidlet av en av deres egne. En dag i 1790-årene så kvinnene som var på vei til Vaskeberget med skittentøy, en ung mann komme gående langs kongeveien med skreppe på ryggen og flittig arbeidende på strikkesøyet. Legpredikanten Hans Nielsen Hauge var på vei til slekt på Roer i Rygge. Øvrigheten var skeptisk til legpredikanten, og snart forfulgte og arresterte de ham. Men det hindret ikke at det ble dannet et nettverk av haugianere, eller venner, som de ble kalt, i Rygge og på Moss. Gud var kjærlighet, het det!

Byen og bygda ble styrt av borgerstand og embetsmenn, men arbeidsfolket var alltid i flertall. Nå ønsket de makt. I 1848 gikk de sammen i Moss Arbeiderforening. Til borgerstandens skrekk fikk de valgt snekker Christen Frederik Ellefsen som stortingsmann. Det var et opprør mot den naturlige orden, mente byens tradisjonelle ledere, det smakte av revolusjon! Raskt ble aksjonen slått ned, og en av lederne ble dømt til vann og brød for oppvigleri. Byens naturlige harmoni var gjenopprettet, mente borgerstanden, det var jo selvsagt at de som hadde dannelse, måtte styre!

Fabrikkbyen

Brannalarmen gikk og kanoene tordnet fra byens høyder! Det var kveld 16. juli 1881. Igjen herjet ilden i byen. Brann hadde brutt ut i Moss bryggeri ved Øvre Torg. Raskt spredte flammene

seg i Berja og raserte i løpet av natten 39 små og store bygårder. Også tidligere hadde byen blitt offer for ødeleggende branner. Den største katastrofen hadde rammet byen i april 1858, da flammene raserte området rundt kirken, som ble lagt i aske sammen med rådhuset, skolen og flere bygårder. I 1807 og 1808 hadde det brent nord i Storgata, og kun en enslig bygård, Gudegården, stod igjen. Etter brannen i 1881 bestemte bystyret at byen skulle gjenreises i mur og mørtel.

Det var ikke bare bybrannene som omskapte småbyen. Fram mot 1900-tallet fant borgerstanden på Moss fram til nye produkter og nye produksjonsmåter. Ut forsvant oppgangssager og møllesteiner, inn kom dampmaskiner og valsemøller, mekanikk og kjemi, stål og klink. Aksjeselskap så dagens lys, til fortregning for familiefirmaet. Det begynte ved Mossefossen i 1870-årene, hvor nye, store møllebygninger ble reist i teglstein med et inventar av moderne maskineri av tysk modell. Historien fortsatte på den gamle jernverkstomta, hvor det ble satt i gang cellulose- og papirfabrikk i regi av Theodor Peterson. Sagenes sang og dunsten fra brenneriene forsvant til fordel for lyden av maskiner og lukten av treflis kokt i sulfat. Det lukter penger, sa mossingene når turister holdt seg for nesa og klaget over mosselukta!

Moss ble en by hvor industrieiere fra hele Østlandet fant det gunstig å etablere seg. Thornes hermetikkfabrikk i Storgata leverte mat til tidens polarekspedisjoner; i Helly-Hansens lokaler på Høyenhald sydde fabrikkjenter oljeregntøy til bruk på sjøen; glassblåserne på Moss Glassverk i Helgerødgata skapte flasker med sikre bevegelser, mens Christiania Staal- og Jernvarefabrikk i Verftsgata sendte låser og skøyter ut på markedet. En diger flytedokk ble buksert på plass nedenfor Krossern. Store hvite bokstaver fortalte hvilken bedrift som holdt til her, Moss Værft A/S. Husmenn og landarbeidere kom flyttende til byen, mange fra Småland, Dalsland og Värmland på andre siden av grensen. Svenske navn gled inn i mossespråket.

Moss var et kommunikasjonsknutepunkt. I 1855 åpnet kanalen gjennom Værlesanden. Dampbåtene som gikk i rute langs kysten, unngikk det åpne farvannet vest for Nes og Gullholmen, og gikk gjennom Mossesundet på vei inn og ut fjorden. Bastø-fergen kom i sving i 1880-årene og ble i 1911 drevet av Alpha, byens eget dampskipsrederi. I januar 1879 rullet det første toget inn på Moss jernbanestasjon, stoppet opp, tok med seg passasjerer og fortsatte ut på Festlandet og inn i Rygge i en sky av røyk og damp.

Bøndene i Rygge var ikke sene om å se hvilke muligheter jernbanen bød dem. Ved Rygge stasjon bygde de i fellesskap et meieri og startet en handelsforretning. Det ene gårdsbruket etter det andre la om driften fra korn til melkeproduksjon. Nye driftsbygninger ble reist, med møkkakjeller, fjøs og løer. Landskapet rundt den gamle kirken fikk et nytt uttrykk. Åkre ble supplert med enger av timotei som ble brukt til fôr. Jordbruket ble mekanisert, med dampdrevne treskemaskiner og slåmaskiner. I 1919 reiste ryggebøndene en mølle ved Dilling stasjon, hvor maskineriet var drevet med elektrisitet fra Glomma, det nye kraftvidunderet.

De politiske forholdene endret seg. I 1890-årene dannet arbeiderne i byen fagforeninger, og i 1905 ble Moss Arbeiderparti skapt som en utfordrer til Venstre og Høyre. Mellomkrigstiden var en kamptid. Sommeren 1931 stod byen stille i tidens største lockout, den siste av en lang rekke arbeidskonflikter som preget byen i denne tiden. Arbeiderne var likevel splittet. Noen drømte om revolusjon. Borgermesteren i byen, Arne Magnussen, gikk sine egne veier. Revolusjon ville han ikke vite noe av, den gamle sosialdemokraten. I 1927 samlet sosialistene seg og tok makten i byen, som de skulle styre i en mannsalder. Nå skulle velferden bygges ut for folk flest. I 1931 kunne arbeiderbevegelsens Selma Gjermundsen åpne dørene på Moss fødehem på Skarmyra, en nyskaping i byens helsevesen.

Våren 1940 ble landet tvunget inn i en ny krig. Okkupasjonsmakten la en klam hånd over distriktet. På Rør ved Rygge kirke tok de nye herrene seg til rette og bygde flyplass. Evje gård ble tvangsrekvirert og rasert av tyske offiserer i eviglange drikkekalaser. I Mossesundet ble lasteskipet «Nordvard» bombet og senket av britiske fly i desember 1944. Noen dager senere ble et bombefly fra England skutt ned over Oslofjorden. Et lik fløt i land, den britiske flyveren Sidney Maynard. Mossinger ble tatt av dage i fremmed land, som Isak Ullmann og sønnene Rubin og Paul, tilhørende landets jødiske minoritet, alle drept i tyske fangeleire.

Med freden i 1945 flommet dollaren inn over byen. En ny fase med industrireising tok til. Produkter fra Moss gjorde kråkebyen kjent i hele landet. Ving låser og skøyter, Moss maltekstrakt og Kong Carls øl, Idun Sennep og Tubi skjorter, samt Linox og Helox fra Helly-Hansen, Norgesglass fra Moss glassverk, arbeidstøy fra Horns fabrikk, korsetter fra Frøja og skjenkekjelen fra II-O-Van. Alle piler pekte oppover. Samarbeid på tvers av klasseskillene erstattet konfliktene fra mellomkrigstiden. Hver morgen tok sjefen på Moss Cellulosefabrikk, Hans Blom Peterson,

konsulen selv, en tur rundt på fabrikken. De visste hvor de hadde hverandre, arbeiderne ved papirmaskinene og konsulen som regjerte fabrikken fra hjørnekontoret i første etasje på Konvensjonsgården.

Landskapet var i endring. Med kunstgjødsel, «Gråtass»-traktorer og korndyrking i stor stil ble det snart en binæring å være bonde. I grenselandet mellom by og land ble det bygd blokker og rekkehus, småhus og villaer. Mossinger og ryggesogninger ville bo i landlige omgivelser, enten det handlet om et rekkehus på Tronvik, en leilighet på Øråsen eller en villa på Nøkkeland. Folk fra hele landet strømmet til Moss, etter hvert supplert med nye borgere fra Jugoslavia, Tyrkia, Pakistan og Vietnam. Over landskapet raste jagerflyene som hadde base på NATO-flyplassen, som ble bygd i Rygge i 1950-årene. Folks politiske orientering endret seg, og flere ønsket seg mer personlig frihet. Arbeiderpartiets maktmonopol krakelerte. I 1995 vant Høyre makten i Moss, og Gretha Kant ble ordfører, første kvinne i den posisjonen. Fire år senere fulgte Rygge etter med Høyres Aud Kristin Løken.

Fra 1960-årene flyttet bedriftene ut av de trange sentrumslokalene rundt Mossesundet og inn i nye luftige, lokaler på industrifeltene på Høyda, Solgård skog og Årvoll. Rett ved løp E6, som i løpet av 1960-årene brøytet seg vei gjennom Mossemarka og slynget seg sørover langs raet. Det var et varsel om en ny og uberegnelig tid. I 1980-årene sjøsatte Moss Verft sitt siste skip. Ut forsvant også Persil-fabrikken, kjent for sine vaskemidler. På slutten av det neste tiåret ble gamle, gode Brynildsen Betong, som lenge holdt til nord for Tollboden, lagt ned. Like etterpå var tiden ute for Moss Glassverk. De neste tiårene måtte den ene etter den andre av de tradisjonelle mossebedriftene gi opp: restene etter Il-O-Van, TrioVing, VingCard og HellyHansen. Merkevarerne som var skapt i byen ved Mossefossen, ble omgjort til symboler, håndtert av investorer som ikke ante at småbyen eksisterte. Så kom det siste fallet: Peterson var konkurs, og driften på cellulose- og papirfabrikken skulle opphøre. En formiddag i april 2012 ble maskinene slått av. Røyken og lukta som hadde satt sitt merke på byen i 130 år, forsvant. Hvordan skulle det gå med kråkebyen nå?

Moss inn i framtiden

Ser man ut over Moss og Rygge i et fugleperspektiv fra toppen av Høyda, er byen og bygda grønn med et drag av blått. Nordover er landskapet småkupert, sørover flatere og med myke linjer. Du kan forsvinne inn i denne verden, se fugler leke i Kurefjorden, senke pulsen i en bøkkelund ved Årefjorden, jage sjøørret fra en strand ved Bevøysundet, ta deg over Bikkjemosen en vinterdag og kjenne hvordan skøytejernet siger ned i isen over Vanemfjorden øst for Årvolltangen en snøløs januar.

Mellom Vansjø, Mossesundet og Oslofjorden ligger stedene i det som er Moss: Kambo og Nøkkeland, Grindvold og Mosseskogen, Øreåsen og Ekholt, Halmstad og Larkollen, men også Ørehavna, Krapfoss, Skarmyra, Hoppern, Tronvik og Refsnes. Hver morgen fylles gatene med mennesker på vei til arbeid ved sykehus og sykehjem, barnehager og skoler, verksteder og fabrikker, kontorer og butikker. Store skip manøvreres inn Mossesundet, klare til å laste inn kabler på Verven eller levere korn til mølla. Pendlerne finner plass på sjutoget til Oslo, og trafikken løser seg opp mot Mosseporten. På kafeene sitter folk med bedre tid til kaffen, avisa og formiddagspratene. Livet leves: makrellfiske fra Alphabrygga og hummerfiske ved Revlingen, gatefotball på Kambo og håndball i Ryggehallen, kamp på Melløs og kitere ved Danmark, punk på Rampa og hip-hop på MeetIn, show på Verket Scene og jazz på Arena, kunst på Alby og litteratur i Møllebyen, for ikke å glemme Ekholtcup og festival på Carlberg gård i mørke augustkvelder. Ungene slenger seg i lekestativene ved Moss Kirke, spretter over isbanen ved Rådhuset vinterstid, raser ned mot Støtvig hotell i hjemmesnekra Ola-biler i Larkolluka. Gjennom Husebyskogen ved Fuglevik kommer løperne i godt driv hver tirsdag.

I elver og bekker renner vannet ut i Vansjø, hvor strøm og vind fører massene videre, rundt Dillingøy, gjennom Hananbukta, forbi Krapfoss, ut forbi Nesparken, ned Mossefossen og forbi Verket og Møllebyen. En ål tar seg oppover mot strømmen som fører ferskvannet ut i Mossesundet, hvor Vansjø blandes med saltvannet fra fjorden.

En liten seilbåt siger langs Festlandet i en avtagende nordlig bris med slakke seil. Båten unngår Bastø-ferga, legger seg på innsiden av Revlingen, Kollen og Eldøya. Her stikker hun ut i fjorden og legger seg på en sørvestlig kurs. Sola er i ferd med å gå ned. De siste strålene reflekteres i vinduene på blokkene i Slalåmbakken. Granitten ved Evjesund lyser opp. Snart går Rambergtoppen,

Bjørnåsen og Vardåsen i ett med landskapet bak. Foran henne ligger horisonten og den lyse sommernatten. Om få timer står sola opp, og en ny dag begynner i Mossehistorien.

Kolofon:

Historiehefte utgitt av Moss Kommune i anledning 300-årsjubileumet for Moss i 2020.

Tekst: Åsmund Svendsen. Illustrasjon og design: Rune Markhus. Trykk: 07 Media.

Papir: Amber Graphic 200/150 g. Heftet er satt med Garamond Regular 10,5 pkt.

ISBN 978-82-991219-3-4